

Människovärde, värdighet och yrkesetik

Lars H Gustafsson

Barnläkare och docent i socialmedicin. Han är medlem i Svenska Barnläkarföreningens arbetsgrupp för flyktingbarn. Hedersdoktor vid Malmö högskola, Fakulteten för Hälsa och samhälle. Kontakt: lars.h.gustafsson@telia.com

Alla människors lika värde och rätten till ett värdigt liv är viktiga principer i FN:s olika överenskommelser om de mänskliga rättigheterna. Dessa principer genomsyrar också de etiska koder som antagits inom vårdrkerna. Den som arbetar inom ett sådant yrke har därmed uppdraget att verka för att dessa rättigheter förverkligas. Den stat eller vårdgivare som försöker förmå sina anställda att arbeta efter andra principer försätter dem i svåra etiska dilemman.

Abstract: Every human being's equal value and the right to a significant life are important principles in the UN's various human rights conventions. These principles also permeate the ethical codes that have been adopted for the nursing professions. Those who work in these professions therefore have the task of promoting the implementation of these rights. A state or care provider that tries to get its employees to work in accordance with other principles faces them with serious ethical dilemmas.

Alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter. De har utrustats med förnuft och samvete och bör handla gentemot varandra i en anda av gemenskap.

Var och en är berättigad till alla de rättigheter och friheter som uttalas i denna förklaring utan åtskillnad av något slag..

Ur FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna från 1948

Inledning

I FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna [1] stadfästs de principer som sedan legat till grund för en lång rad av de konventioner och andra internationella överenskommelser som Sverige, liksom de flesta länder, förbundit sig att respektera: Alla människors lika värde, där var och en är berättigad till alla de rättigheter man kommit överens om – utan åtskillnad av något slag.

Lika rättsprincipen, eller ickediskrimineringsprincipen, är ett bärande element i de internationella dokument som berör mänskliga rättigheter. Det blir särskilt tydligt i FN:s Konvention om de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna från 1966 [2], som bland annat innefattar rätten till hälsa, utbildning och bostad. I konventionstexten görs det klart att sådana rättigheter inte kan vara absoluta utan får utvecklas och förstärkas successivt i takt med en nations faktiska resurser och genom internationellt samarbete. Men utvecklingen får aldrig ske på ett sätt som gagnar en viss grupp på bekostnad av en annan. Den FN-kommitté som övervakar efterlevnaden av konventionen har varit mycket tydlig på den punkten.

När det gäller barnets rättigheter, reglerade i Konventionen om barnets rättigheter från 1989 [3], har Sverige vid flera tillfällen fått skarp kritik från FN:s barnrättskommitté för att asylsökande och gömda barn inte haft samma rätt till sjukvård och skolgång som andra barn. Lagstiftningen har då justerats för att bättre anpassas till

innehållet i konventionen. Nu förbereds en reform för att ge gömda barn rätt till skolgång. Men det har gått trögt. Och det är fortfarande oklart om denna rätt också kommer att gälla barn som lever helt papperslösa här, till exempel på grund av att föräldrarna aldrig sökt uppehållstillstånd.

När också ett land som Sverige, känt för sin välfärdsolitik och sitt engagemang för mänskliga rättigheter, haft så svårt att leva upp till åtagandet om lika rättigheter för alla finns det skäl att fundera över orsakerna. Har vi förstått och till fullo tillägnat oss innebörden i orden ”alla människors lika värde”? Om inte – vilka är hindren?

Människans inneboende värde

FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna [1] ses ofta som en utgångspunkt men bör snarare betraktas som en bland flera milstolpar i en utveckling som pågått under lång tid. I inledningen till förklaringen sägs:

Eftersom erkännandet av det inneboende värdet hos alla som tillhör människosläktet och av deras lika och obestridliga rättigheter är grundvalen för frihet, rättvisa och fred i världen...

Tanken om varje människas ”inneboende värde” är mycket gammal och återkommer också i andra FN-texter. Willy Strzelewicz ger i sin läsvärda bok *De mänskliga rättigheternas historia* [4] en översikt av hur detta tänkande utvecklats under århundra-

dena. Boken skrevs mitt under andra världskriget men har sedan kompletterats. Den senaste svenska upplagan är försedd med ett informativt efterord av Thomas Hammarberg, Europarådets kommissarie för mänskliga rättigheter.

Strzelewicz menar att tankar om varje människas unika värde funnits både inom urkristendomen och i gammalt stoiskt tänkande, men att liknande tankegångar tidigt kan spåras också på andra håll i världen. Ofta används begreppet ”naturrätt” om en hos människan, kanske genom en högre makts försorg, tidigt förvärvat förmåga att skilja mellan rätt och fel, där det sedan är varje människas ansvar att på bästa sätt förvalta denna gåva.

Under franska revolutionen och den amerikanska självständighetsrörelsen aktiverades dessa idéer på nytt men gavs en delvis ny och sekulariserad tolkning. Och i den amerikanska oavhängighetsförklaringen från 1776 finns flera formuleringar som långt senare också använts av FN.

Andra världskriget visade på ett skrämmande sätt vilka konsekvenserna blir om principen om varje människas inneboende värde och därmed åtföljande rättigheter sätts åt sidan. En av FN:s första uppgifter blev därför att återupprätta dessa principer, sätta dem på pränt och få enighet kring dem. Det har inte skett utan motstånd. Strzelewicz redovisar de argument som använts för att misskreditera dessa ansträngningar. Argumenten har ibland kommit från rätts-

filosofer och andra forskare, ibland från politiker, ibland från religionsföreträdare och ibland från människor i största allmänhet. Ofta har de skjutit in sig på själva grundtanken, den om varje människas inneboende och lika värde.

Strzelewicz’ genomgång är viktig, eftersom några av dessa argument fortfarande används och reser hinder för den som vill åberopa överenskommelser om mänskliga rättigheter. Ett sådant argument är att tanken om alla människors lika rättigheter är ett socialistiskt projekt, som hindrar individen att utvecklas på sina egna villkor. Man menar då att ett vaktslående om mänskliga rättigheter förutsätter att staten träder in för att se till att ingen får det bättre än någon annan - och därmed bromsas individens legitima rätt till att ta egna initiativ och att utvecklas fritt och självständigt. Ett exempel på ett sådant sätt att argumentera är när den moderate fullmäktigepolitikern Richard Wendel i Malmö hösten 2008 kommenterar barnkonventionen i sin blogg:

Jag skulle vilja kalla den en av mänsklighetens mest orealistiska konventioner. Skulle den efterlevas skulle vi tvingas leva i sambäl-len ännu värre än vad socialisterna och kommunisterna i det gamla östblocket lyckades åstadkomma [5].

Ett annat argument är att bevakandet av mänskliga rättigheter tvärtom leder till att staten hindras i sin ambition att skapa bra lösningar för flertalet. Ett exempel på det är hänvisningen till ”signaleffekter”. I debatten om gömda

barns rätt till skolgång har ledande politiker från flera olika partier ställt frågan vilka ”signaler” som Sverige skulle sända ut om ett barn först fick avvisningsbeslut och sedan inbjöds att delta i skolans undervisning. Frågeställaren har varit fullt medveten om innehållet i de aktuella konventionerna men menat att statens intressen måste gå före individens. Man kan något tillspetsat kalla detta ett maktargument: Staten, det vill säga de makthavande, måste förbehålla sig rätten att avgöra vilken ställning de mänskliga rättigheterna ska tillåtas ha i förhållande till statens egna intressen. Strzelewicz pekar på de konsekvenser ett sådant synsätt kan få vid ett totalitärt styrelseskick, men maktargumentet används alltså, förvånande nog, också av ledare i stater med demokratiskt styre.

Det tredje och mest bärande argumentet mot allomfattande mänskliga rättigheter är det som positivismen och modern vetenskapsteori bidragit med och som kan benämnas det relativistiska. Man menar då att tanken om varje människas inneboende värde och alla människors lika rätt är en idealistisk konstruktion utan stöd i empirisk kunskap. Man avvisar alla tankar på en ”naturrätt” och på att en högre makt skulle ha tilldelat just människan som varelse ett särskilt inneboende värde. En följd av detta resonemang är att man ifrågasätter de internationella överenskommelsernas anspråk på universalitet. De ses som en västerländsk uppfinning, och försöken att allmängöra dem uppfattas som en form av kulturimperialism.

Strzelewicz [4] avvisar detta resonemang med ett slags demokratiskt argument. Han menar att var och en som är född till människa också måste ses som likvärdig intressent och delägare i den mänskliga gemenskapen, och han urskiljer några ”urrättigheter” som varje människa måste kunna kräva för att en större gemenskap ska bli möjlig, bland dem rätten till liv och rätten till lycka. Samtidigt konstaterar han att ingen kan göra anspråk på en rättighet som han eller hon inte är beredd att respektera att en annan människa ska ha i samma mån – vem skulle kunna legitimera ett sådant företräde? Det är alltså både rimligt och nödvändigt att medlemmarna i den mänskliga gemenskapen kommer överens om en samling grundläggande rättigheter som alla åtar sig att respektera. Det krävs ingen högre makt för det. Och det är dessa överenskommelser människor emellan som utgör de mänskliga rättigheterna.

Roger Fjellström, filosof i Umeå, har lämnat ett intressant och lite oväntat bidrag i detta ständigt pågående samtal [6]. Fjellström är kritisk mot det utilitaristiska tänkande han tycker har fått för stor dominans. Han för i stället in tanken att alla människor har samma värde eftersom ”alla människor villkorslöst är värda att älska”. Han utgår från kristen tradition och kallar denna kärlek ”agapisk kärlek”, eftersom den enligt denna tradition utgår ifrån Gud. Men Fjellström omvandlar i sin teori denna kärlek till en sekulär variant. Han gör det genom att i den skotske filosofen David Humes anda lansera tanken på en ”ideal

mänsklig observatör”, det vill säga en människa med extraordinära egenskaper och med förmåga att omfatta alla människor med kärlek. Fjellström nämner som exempel Kung Tzu, Mo Tzu, Buddha och Jesus i forntiden och Gandhi, Janusz Korczak och Moder Teresa i nutiden.

Med Fjellströms resonemang skulle man kunna hävda att den enskilda människan inte bara är intressent och delägare i den mänskliga gemenskapen utan att det också sedan mycket lång tid tillbaka finns ett slags känslomässigt grundad värdegemenskap människor emellan som grund för tanken om alla människors lika värde.

Man kan också se mer pragmatiskt på denna fråga, och det var också vad man gjorde vid den FN-konferens som arrangerades i Wien 1993. Här genomlystes grundligt frågan om universaliteten i gällande överenskommelser om mänskliga rättigheter. Efter långa och delvis hårda diskussioner nåddes till slut konsensus i den så kallade Wiendeklarationen [7]. Man enades om att överenskommelserna var lika giltiga överallt. Thomas Hammarberg sammanfattar: ”Man kan säga att FN-majoriteten ’hann ikapp’ de tidigare ståndpunkterna” [4]. Kanske på grund av insikten om att alla andra alternativ var sämre. Oavsett hur tanken om varje människas inneboende värde och alla människors lika rättigheter har uppkommit, eller vilken filosofisk tradition den kan tänkas ha stöd av, så har den visat sig ändamålsenlig. Nu finns konventionerna där, och då tjänar vi alla på att respektera dem.

Människans värdighet

Det finns, vid sidan av människovärdet, ett annat begrepp av intresse när vi ska närma oss frågan om vårt sätt att förhålla oss till utsatta människor, barn som vuxna och äldre, och det är begreppet värdighet. Begreppet används i flera av de internationella överenskommelserna om mänskliga rättigheter. I FN:s allmänna förklaring [1] dyker det upp redan i inledningen:

Eftersom Förenta nationernas folk i stadgan åter har bekräftat sin tro på de grundläggande mänskliga rättigheterna, den enskilda människans värdighet och värde...

Och i FN:s Konvention om barnets rättigheter [3] är begreppet vanligt. Ett barn med någon form av handikapp ”bör åtnjuta ett fullvärdigt och anständigt liv under förhållanden som säkerställer värdighet” (artikel 23), disciplinen i skolan ska upprätthållas ”på ett sätt som är förenligt med barnets mänskliga värdighet” (artikel 28), ett frihetsberövat barn ska alltid ”behandlas humant och med respekt för människans inneboende värdighet” (artikel 37) och ett barn som farit illa eller utsatts för övergrepp ska erbjudas återanpassning och rehabilitering ”i en miljö som befrämjar barnets hälsa, självrespekt och värdighet” (artikel 39).

Lennart Nordenfelt, professor vid Linköpings universitet, har tillsammans med en grupp filosofer från England och Polen utrett innebörden i begreppet värdighet [8]. Inom ramen för det så kallade DOE-projektet (Dignity and Older Europeans) iden-

tifierade man fyra typer av värdighet, där den i detta sammanhang mest relevanta är den fjärde typen, som man benämner ”den personliga identitetens värdighet”. Centrala element i detta begrepp är integritet, fysisk och kulturell identitet och autonomi. Alla dessa egenskaper kan hotas eller skadas, till exempel av andra människors handlande. Den personliga identitetens värdighet kan alltså, till skillnad från människovärdet, reduceras eller rentav gå förlorad. En människa som blivit kränkt och förödmjukad kan med rätta hävda att hon förlorat sin värdighet – men inte sitt människovärde.

Människovärdet är absolut – eller borde åtminstone vara det i alla sammanhang. En människas värdighet är däremot knuten till hans eller hennes egen känsla och upplevelse. Vad barnkonventionen påminner oss om är att vi inte bara är skyldiga att respektera alla barns lika värde utan också varje barns rätt till en känsla av värdighet. Inget barn ska behöva känna sig mindervärdigt, bland annat för att känslan av ovärdighet gränsar till känslan av skam.

Nordenfelt nämner den kulturella identitetens betydelse. Just det begreppet har under senare år problematiserats på ett fruktbart sätt av bland andra Amartya Sen [9]. En människa har aldrig bara en identitet – hon har ett helt knippe identiteter, som hon spelar med. Hon kan till exempel vara palestinska (eller fransyska) men också kristen (eller muslim eller ateist), politiskt radikal (eller konservativ), gift

mor (eller barnlös singel), sömmerska (eller litteraturvetare), älskare av sånger med Feyruz (eller Edith Piaf) osv. Vilken identitet hon väljer att visa fram beror på det unika sammanhanget. Hennes värdighet som människa, menar Sen, beror av den möjlighet hon har att fritt använda sina olika identiteter. Så snart denna möjlighet begränsas, till exempel genom att hon hindras att utveckla någon av dem eller att hon av andra tilldelas en identitet hon inte vill ha, hotas också hennes värdighet.

”Papperslös flykting” är en sådan begränsande identitet. När vi väljer den som vår samlande beskrivning av den kvinna vi möter på en vårdcentral i Malmö och inte ser den palestinska, Feyruzälskande sömmerskan med sin kristna tro, sina två barn och alla de andra identiteter hon är bärare av, berövar vi henne också hennes känsla av värdighet.

Yrkesetiken och hedern

En granskning av innehållet i de professionsetiska koder som överenskommit inom vårdande yrken visar hur nära dessa koder anknyter till formuleringar i FN-dokumentet om mänskliga rättigheter. Tydligast blir detta i dokumentet Etik i socialt arbete, antaget av Akademikerförbundet SSR 2006 [10]. Här citeras direkt FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. I tillämpad form, anpassad för socialt arbete, blir lydelsen:

Alla människor har ett lika och högt värde. Detta värde är en given del av vårt liv och beror inte på hur nyttiga vi är, vilken status vi har eller hur stort vårt välbefinnande

är... Respekt för varje människas värdighet och integritet är en etablerad norm, liksom respekt för hennes frihet och självbestämmande... Alla människor bör ges lika respekt, omsorg och inflytande... Varje form av diskriminering är utesluten... Grundläggande värden i arbetet och för professionen är mänskliga rättigheter och humanitet.

Psykologernas motsvarande dokument, Yrkesetiska principer för psykologer i Norden, antogs 1998 [11]. Under rubriken Rättigheter och värdighet följer formuleringar, välbekanta för den som är förtrogen med FN-dokumentet:

Psykologen respekterar och främjar utvecklingen av varje människas grundläggande rättigheter, värdighet och värde... I detta ingår också att respektera individuella, rollmässiga och kulturella olikheter vad gäller funktionsnivå, kön, sexuell orientering, etniskt och nationellt ursprung och tillhörighet, ålder, religion, språk och socioekonomisk status...

Sjuksköterskorna följer den internationella kod som utarbetats av International Council of Nurses (ICN) 1953 och senast reviderats år 2007 [12]. Här sägs bland annat:

I vårdens natur ligger respekt för mänskliga rättigheter, kulturella rättigheter, rätten till liv, till värdighet och till att behandlas med respekt.

Här finns också en annan formulering av stort principiellt intresse:

Sjuksköterskan ingriper på lämpligt sätt för att skydda enskilda individer, familjer och samhälle när deras/dess hälsa är hotad av medarbetare eller andra personers handlande.

Den äldsta koden av detta slag är de läkaretiska reglerna. World Medical Association (WMA), har varit en stark aktör inom detta område, och redan 1948 stadfästes den så kallade Genève-deklarationen [13] som bygger på urgamla principer tidigt lanserade av Hippokrates och hans efterföljare långt före Kristi födelse. Referenserna till FN-dokumentet om de mänskliga rättigheterna blir tydligast i de tilläggsprotokoll som tillkommit senare. Av särskilt intresse i detta sammanhang är den så kallade Lissabondeklarationen från 1981 [14], som behandlar patientens rätt i förhållande till staten och andra vårdgivare. Principen om alla människors lika värde lyser här tydligt i formuleringar som: ”Varje patient har, utan åtskillnad, rätt till lämplig medicinsk vård.” Prioriteringar är nödvändiga inom vården men får aldrig ske godtyckligt: ”Urvalet (till en behandling) måste baseras på medicinska kriterier och göras utan diskriminering.”

Begreppet värdighet lyfts fram:

Patientens värdighet och rätt till enskildhet, skall alltid respekteras i samband med medicinsk vård och undervisning. Detsamma gäller patientens kultur och värderingar.

Också här finns, liksom i sjuksköterskornas kod, en ingripandeplikt. Men den har här en annan och vidgad innebörd. När sjuksköterskan åläggs att ingripa mot kollegor och andra personer som kränker en patients rättigheter (något som tyvärr saknas i de läkaretiska reglerna) åläggs läkaren att agera på samhällsnivå:

Läkare och andra personer eller organ som tillhandahåller hälso- och sjukvård har ett samlat ansvar för att erkänna och upprätthålla dessa rättigheter. Närbelst lagstiftning, regeringsåtgärder, eller annan administration eller institution förnekar en patient dessa rättigheter, bör läkare vidta lämpliga åtgärder för att säkerställa eller återupprätta dem.

Det står alltså klart att de grundläggande principerna i FN:s olika överenskommelser om de mänskliga rättigheterna, den om alla människors inneboende och lika värde och den om varje människas rätt till värdighet, inte bara utgör det ideologiska fundamentet även för de yrkesetiska koder som gäller inom vårdrutinen utan också direkt påverkat kodernas formuleringar. Den som väljer att arbeta inom dessa yrken har därmed åtagit sig uppdraget att verka i enlighet med dessa principer, alldeles oberoende av statens och andra aktörers agerande. Den stat eller den vårdgivare som genom lagstiftning, förordningar eller praxis försöker förmå medarbetare att arbeta efter andra principer, till exempel genom att utestänga vissa människor från vården eller där behandla dem på i något avseende diskriminerande sätt, försätter därmed också berörda socialarbetare, psykologer, sjuksköterskor eller läkare i mycket allvarliga etiska dilemman.

Den finns en uppenbar risk att detta leder till konflikter, till exempel när läkare börjar agera i enlighet med Lissabondeklarationen för att ”säkerställa och återupprätta” de rättigheter som vårdgivaren kränker, följande det ”människokärlekens och hederns

bud” som det talas om i de svenska läkarets regler. Följdriktigt har Läkarförbundet 2008 gjort ett uttalande angående papperslösa flyktingar, där man bland annat slår fast att patientens rättsliga status inte får ”inverka på läkarens beslut att ge eller avstå från vård” och patientens betalningsförmåga inte får ”vara en förutsättning för att läkaren ska erbjuda patienten nödvändig vård.”[15]

Allvarligast är dock risken för etisk avtrubning. För att undvika både yttre och inre konflikter väljer då de berörda att döva sina samveten och följa givna direktiv, även när de står i strid med vad som sägs i de yrkesetiska koderna. De historiska erfarenheterna av vad en sådan avtrubning kan leda till är förfärande. Följderna blir naturligtvis värst för de mest utsatta som har en mer eller mindre begränsad autonomi, de vårdsökande, som då drabbas direkt. Men man bör inte underskatta de negativa konsekvenser detta får också för vårdens medarbetare – och i förlängningen för staten själv.

Referenser

1. FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. 1948. <http://www.manskligarattigheter.gov.se>
2. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. 1966. http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/a_ceschr.htm
3. FN:s konvention om barnets rättigheter. 1989. <http://www.rb.se/sv/Barnkonventionen/LangaVersionen>

tema

4. Strzelewicz, W. De mänskliga rättighetersnas historia. Stockholm: Ordfront förlag; 2001.
5. Wendel, R. Måste tillåtas prioritera sina barn. <http://rickardwendel.blogspot.com/2008/08/mste-tilltas-prioritera-sina-barn.html>
6. Fjellström, R. Varför människor har lika värde. Filosofisk tidskr. 2004;2:14-31
7. Vienna Declaration and Programme of Action. 1993. [http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(Symbol\)/A.CONF.157.23.En](http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(Symbol)/A.CONF.157.23.En)
8. Nordenfelt, L. Om mänsklig värdighet. Vårdalsinstitutets Tematiska rum: Leva med demens. www.vardalinsitutet.net/demens
9. Sen, A. Identity and Violence. New York & London: W.W. Norton & Company; 2006
10. Etik i socialt arbete. Etisk kod för socialarbetare. Akademikerförbundet SSR 2006 http://www.akademssr.se/portal/page/portal/socionomauktorisering/yrkesetiska_riktlinjer/Socialt%20arbete%20etik%2007.pdf
11. Yrkesetiska principer för psykologer i Norden. Sveriges Psykologförbund 1998. [http://www.psykologforbundet.se/www/sp/hemsida.nsf/objectsload/yrkesetiska/\\$file/yrkesetiska.pdf](http://www.psykologforbundet.se/www/sp/hemsida.nsf/objectsload/yrkesetiska/$file/yrkesetiska.pdf)
12. ICN:s etiska kod för sjuksköterskor. Svensk sjuksköterskeförening 2007. www.swenurse.se/library/documents/ICNs%20etiska%20kod%202007.pdf
13. Declaration of Geneva. WMA 1948. <http://www.lakarforbundet.se/templates/Page.aspx?id=2822>
14. Declaration of Lisbon on the rights of the patient. WMA 1981, reviderad 2005. <http://www.lakarforbundet.se/templates/Page.aspx?id=2820>
15. Utgångspunkter för läkares omhändertagande av papperslösa personer m.fl. Uttalande av Sveriges Läkareförbund 2008. <http://www.lakarforbundet.se/templates/ArticleList.aspx?id=2399>